

О.Є. Дем'яненко

СПІВІСНУВАННЯ МОВ ЯК ГАРАНТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Одним із визначальних чинників соціально-політичного розвитку суспільства в різних країнах світу є двомовність (багатомовність), що полягає в масовому використанні двох і більше мов у процесі спілкування, коли людина, залежно від того, з ким і де спілкується, переходить з однієї мови на іншу. Оволодіння чужою мовою – це усвідомлення іншого світу. Як відзначає А.Мартіне, вивчити чужу мову – не означає причепити нові ярлики до знайомих об'єктів; оволодіти мовою – значить навчитися інакше аналізувати те, що складає предмет мовної комунікації [5, с. 382].

Одним із засобів створення етнопсихологічного взаєморозуміння у полікультурному суспільстві є вивчення мов з метою вільного володіння ними, тому що мова – не тільки засіб спілкування, але й гарант (звичайно, за умови відповідної спрямованості навчання) розуміння етнопсихологічних особливостей кожного народу, знання його побуту, етикету, приєднання до культурних цінностей. Так, видатний лінгвіст О.О. Потебня бачив у мові спосіб духовної консолідації етносу, єдину ознаку, за якою ми пізнаємо народ [6, с. 172].

Метою статті є розгляд загальних проблем співіснування мов у сучасному полікультурному суспільстві, оскільки не буває двох мов, які абсолютно однаково

описують ті самі явища дійсності; не існує такої двомовності, за якої обидві мови використовувалися б однаково; не буває країн, де люди говорили би двома мовами з однаковими цілями.

Аналіз останніх досліджень. Питанням співіснування мов у багатомовному соціумі присвячено чимало досліджень Л.А.Булаховського, Є.М.Верещагіна, Л.С.Виготського, Ю.Д.Дешерієва, Ю.А.Жлуктенка, Л.Т.Масенко, Ф.П.Філіна, Н.П.Шумарової, збірники “Проблеми двуязычия и многоязычия” (1972). “Украинско-русское двуязычие” (1988) інших дослідників.

Зазначимо, що термін “білінгвізм” має подвійний сенс: з одного боку, він означає вміння індивіда говорити двома мовами, а з іншого – використання двох мов у певному суспільстві. Отже, слід розрізняти білінгвізм індивідуальний та національний. Другий тип білінгвізму спирається на перший і може набувати різних форм: від паритетності мов у всіх сферах життєдіяльності суспільства і на всій території країни до територіального та функціонального розмежування. Вибір мови в кожному конкретному випадку може визначатися її сферою вживання, комунікативними завданнями мовців, їх мовною компетенцією, престижністю мови в середовищі та багатьма іншими чинниками. Якщо людина разом з мовою опановує і культуру, ментальний світ того народу,

який тією мовою розмовляє, тоді їй відкривається можливість дивитися іншими очима на звичні речі. Проте є багато людей, які вивчають другу, іноземну мову, переслідуючи лише суто прагматичні цілі: створити собі передумови для перебування поза межами своєї країни, отримати там освіту, домогтися завдяки цьому певного становища тощо.

Тенденція до білінгвізму й навіть до полілінгвізму зросла в Україні за останні роки. Збільшується кількість людей, які використовують українську мову, вони оволодівають нею бодай пасивно, бо до цього їх спонукають життєві інтереси. Частина осіб, які активно вживають українську мову, зросла за рахунок тих українців, які до здобуття незалежності були російськомовними. Однак серед тих, хто почав вживати українську мову, є чимало осіб, що з тих чи інших причин не відмовилися й від уживання російської. Використання в Україні російської мови залежить від різних чинників. Навіть якщо людина налаштована на використання лише української мови, вона майже не в змозі повністю ізолювати себе від російської. Вочевидь, в умовах України ситуація така: друга (російська) мова обслуговує потреби людей в комунікації не за межами держави і не з представниками інших націй, а всередині країни.

Білінгвізм в Україні не є паритетним, бо ті особи, які вважають себе двомовними, або надають перевагу якійсь одній мові, або розподіляють між двома мовами комунікативні сфери. При цьому

значна частина мовців не опановує жодної мови в достатньому обсязі, не набуває прийняттого рівня мовної компетенції.

Мислення білінгва, як правило, відбувається не обома мовами, а якоюсь однією. Кожна мовна система білінгва існує в його мозку як психофізіологічний механізм, що охоплює знання, вміння, навички, що забезпечують можливість продукування і сприйняття мови. Під час взаємодії мов у білінгвів стійкішими є навички й уміння, що є компонентом психофізіологічного механізму однієї мови, заміщують менш стійкі навички й уміння, що є компонентом психофізіологічного механізму іншої мови [7, С. 111]. У свідомості мовця активізуються моделі та конструкції, властиві якійсь певній мові. Таким чином, будь-який білінгвізм на рівні індивіда має тенденцію до монолінгвізму, хоча ззовні він може продовжувати виглядати як двомовність.

Високий рівень кодових переключень українців залежно від мови співрозмовників підтверджує дослідження Т.Бурди. Анкетування, яке вона провела, мало на меті змодельовати мовну поведінку молодих людей у тих випадках, коли до співрозмовників, що спілкуються українською мовою, приєднується російськомовна особа і, навпаки, коли до співрозмовників, що говорять російською, приєднується третій, україномовний учасник. Результат аналізу відповідей засвідчив значно вищий ступінь конформної поведінки

у групі україномовних і, особливо, російськомовних українців порівняно з російськомовними росіянами. Так, поява російськомовного співрозмовника призводить до зміни української мови спілкування на російську в 74,8% від загальної кількості опитаних україномовних українців і в 95,6% російськомовних українців, тоді як група російськомовних росіян з появою україномовного співрозмовника не переходить на українську мову спілкування [2, с. 11]. Наведені дані засвідчують асиметричний характер українсько-російської двомовності. Фактично до білінгвів, тобто до осіб, котрі поперемінно користуються обома мовами, належать переважно українці, абсолютна ж більшість росіян надає перевагу вживанню однієї мови.

Ідеальний двомовний індивід переключається з однієї мови на іншу тоді, коли змінюється мовна ситуація (співрозмовники, тема тощо), але не вдається до цього у постійній ситуації, зокрема в межах одного речення. Під час включення у мовлення висловів з іншої мови він може виокремлювати їх як “цитати”. Можна припускати, що між індивідами, які вміють керувати своїм перемиканням, наближаючи його до ідеальної моделі, і тими, хто зазнає труднощів у збереженні коду або у перемиканні, існують значні індивідуальні відмінності. Протилежна тенденція відзначається в тих осіб, які з раннього дитинства були в контакті з тими самими особами, які спілкувалися з ними

двома мовами одночасно [3, с. 130].

Проблеми, що не вирішені. На жаль, сьогодні в науці немає єдності думок про шкоду або користь ранньої двомовності та її вплив на розвиток дитини. Загальним положенням цілої низки експериментальних робіт є: раннє навчання є безумовно шкідливим, не підкріплене належною мотивацією, тим більше, якщо воно пов'язане з яким-небудь насильством над особистістю [8, с. 97].

Звичайно про мовну здібність, як про систему підсвідомих правил мовленнєвої діяльності або багаторівневу функціональну систему, що формується у психіці носія мови у процесі онтогенетичного розвитку, говорять лише щодо оволодіння дитиною рідною мовою. Однак А.А. Алхазішвілі підкреслює, що здібність до оволодіння мовою в принципі існує одна і для першої, і для другої мови. Отже, здібність до оволодіння рідною, другою чи іноземною мовою однакова. Якщо з віком мовна здібність зменшується, то певні вікові періоди з точки зору оволодіння другою мовою будуть мати переваги в порівнянні з іншими. Треба мати на увазі й відношення факту інтерференції до ступеня розбіжності у часі між початком процесу оволодіння першою мовою й початком оволодіння другою мовою [1, с. 26].

Мовна здібність ґрунтується на певних природжених передумовах розвитку, що існують у людини у вигляді задатків. Специфікою мовної здібності, на думку А.А. Алхазішвілі, є те, що їй не властиве самопрямування

і для її “запуску” необхідно, щоб дитина, народившись, потрапила в людське суспільство. Здібність має універсальний характер, тому що в ній “не записані” мова чи кількість мов, якими дитина повинна оволодіти. З віком ця здібність йде на спад: найбільш високою є в перші роки життя дитини і залишається досить високою до десяти-дванадцяти років, а потім різко знижується. Тобто існує так званий “критичний період”, упродовж якого для вивчення мови існують найбільш сприятливі умови [1, с. 26].

Ми виходимо з розуміння того, що існує диференціація методик викладання рідної та другої, іноземної мов. Якщо вивчення рідної мови вимагає звертати увагу на форму виразу думки, то вивчення нерідної мови припускає не тільки вивчення певної мовної форми, але й відповідного змістового наповнення (семантичне наповнення лексичних одиниць можна розглядати як ментальне відображення специфічного соціокультурного сценарію). Так, відомі факти розбіжності семантичних структур слів, що корелюють, навіть у близькоспоріднених мовах, наприклад, у російській та українській.

Як наголошує академік І.Дзюба, говорячи про двомовність у ширшому аспекті, треба бачити принципову різницю між іманентним культурним білінгвізмом та ідеологічно запрограмованою двомовністю радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності. Це

питання недостатньо досліджене, як і низка не менш важливих: вплив руйнації національної мови на духовно-психологічні та соціальні параметри суспільства; функціонування та розвиток мови в параметрах елітарного мислення та масового вжитку; функціонування мови як кардіограма історичного буття нації; можливості і форми впливу національно-культурної політики держави на мовну практику різних верств суспільства; зрештою – міра впливу державного статусу української мови на мовну дійсність [4].

Під час рішення мовної проблеми в кожному з аспектів необхідно враховувати один нюанс: будь-яка мова має національний вираз, тобто виявляється як конкретна національна мова того чи іншого народу. І як національна мова конкретного народу будь-яка мова тісно пов'язана з національною психологією, з національною самосвідомістю, з національною самобутністю конкретного народу. Тим самим національна мова є однією з головних умов існування нації (народу). Через свою виняткову роль у становленні повноцінної особистості рідна мова є першим, базовим компонентом білінгвізму (полілінгвізму). Тому необхідно створювати реальні умови для початкового навчання дітей рідної мови і якщо можна зберігати місце рідної мови на всіх ступенях навчання.

Як показала практика, концепція “двох рідних мов” (національної та російської як мови міжнародного

спілкування), що ґрунтувалася на політиці “зближення націй”, виявилася безпідставною як у теоретичному, так і в практичному планах. Її реалізація призвела до втрати національних мов, до різкого звуження сфер їх функціонування, що нарешті викликало внутрішній протест, зумовлений прагненням народу зберегти свою національну самобутність. Пристрасть людей і цілих народів саме до рідних мов з їх побутовим і світоглядним корінням ґрунтується на підсвідомому прагненні зберегти цілісність специфічної картини світу, тому, відносячи себе до того або іншого етносу, людина прагне оволодіти й мовою цього етносу. Отже, не знаючи національної мови, не можна вважати себе елементом цієї нації.

Відомо, що засвоїти всі етнічні стереотипи під час вивчення нерідної (іноземної) мови неможливо, оскільки вони належать, на думку дослідників, до сфери несвідомого, тому стереотипи рідної культури так чи інакше визначатимуть сприйняття культурних стереотипів мови, що вивчається. Проте це твердження зовсім не знімає питання про різний ступінь контакту культур під час вивчення іноземної мови і необхідності цього аспекту навчання мови як нерідної, про формування умінь і навичок урахування етнокультурних стереотипів у процесі спілкування іноземною мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алхазшвили А.А.* Основи оволадення усної іноземною мовою.

Через обставини материнська мова, засвоєна людиною в дитинстві, може функціонально витіснитися іншою мовою, постійно вживати яку людині необхідно чи вигідно. З часом ця друга мова стає для людини функціонально першою, доміантною, сфера функціонування рідної мови в такому випадку може звужуватися, редукуватися, але, наприклад, в екстремальних ситуаціях повернення до рідної мови виявляється цілком природним. Іноді за рідною мовою в таких випадках закріплюється та чи інша сфера спілкування.

Аналіз наукової літератури з даної проблеми дає можливість зробити висновки, що, взаємодіючи одна з одною, мови можуть: 1) впливати одна на одну (досвід уживання однієї мови позитивно або негативно впливає на користування іншою, сприяючи прогресові або регресові); 2) накладатися одна на одну (призводить до утворення нового, спрощеного варіанту мови); 3) поєднуватися одна з одною (тоді кожна з мов удосконалюється, диференціюється і поліпшується); 4) відніматися одна від одної (тоді у процесі одночасного вивчення двох мов учень не може нормально висловитися жодною з них); 5) забуватися за відсутності комунікативної практики (з'являється невпевненість у виборі слів і конструкцій, зменшується словниковий запас).

– М.: Просвещение, 1988. – 128 с.

2. *Бурда Т.* Мовна поведінка

особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): АКД. – К., 2002. – С. 11.

3. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979. – 264 с.

4. *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнародної наукової конференції "Державність української мови і мовний досвід світу". – К., 2000. – 444 с.

5. *Мартине А.* Основы общей лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1963. – Вып. III.

6. *Потебня А.А.* Мысль и язык. – К., 1993.

7. Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972.

8. *Фрумкина Р.М., Мостовая А.Д.* Овладение неродным языком как обучение знаковым ситуациям // Вопросы языкознания. – 1990. – №5. – С. 97.

Подано до редакції 12.02.08

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізована специфіка мовної здатності та оволодіння національним мовним в ситуації українсько-російського білінгвізму. Автор розглядає питання механізмів міжмовних

кодових переключень при масовому двуязычии, використання рідного та нерідного мов в залежності від сфери спілкування, а також взаємодія мовних систем в полікультурному суспільстві.

SUMMARY

The article analyses specificity of a language faculty and mastering of a national language in terms of Ukrainian-Russian bilingualism. The author examines the mechanisms of interlanguage code switching in terms of mass bilingualism, the usage of mother and foreign languages due to the sphere of communication and also the interaction of language systems in the multicultural society.